

М. Г. Колесова, С. В. Иванова

«Кунан Хара» тыва баатырдыы эпоһын сахалыы тылбааһа = Перевод тувинского героического сказания «Хунан-Кара» на якутский язык

Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова, г. Якутск, Россия
E-mail: svl.ivanova@s-vfu.ru

Аннотация. Тувинское героическое сказание «Кунан Хара» издано в книжной серии «Эпические памятники народов мира», основанной в 2014 г. Национальным организационным комитетом «Олонхо» в целях содействия распространению эпического наследия народов России посредством взаимных переводов произведений между народами – носителями эпических традиций. В издании представлены тувинский текст, текст перевода с тувинского на русский язык и два варианта переводов на якутский язык, осуществленных разными переводчиками. Актуальность темы исследования обусловлена возрастающим интересом к сравнениям оригиналов и переводов эпических произведений тюркских народов. В статье были сопоставлены и сравнены переводы тувинского эпоса «Кунан Хара» А. Жиркова с оригинального текста на тувинском языке и А. Борисовой с текста на русском языке на якутский язык. Цель статьи – сопоставление переводов с языка оригинала и через язык-посредник на якутский язык. Методом исследования послужил сравнительно-сопоставительный анализ оригинала текста и переводов, в частности анализ содержания переводов в сопоставлении с содержанием подлинника. В результате сравнительно-сопоставительного анализа содержания текстов оригинала и переводов были выявлены наличие типологических и генетических связей между якутским олонхо и тувинским героическим сказанием. При переводе с языка оригинала на якутский язык эпический текст воспринимается как истинно якутский эпос: задается четкий ритм, отсутствуют заимствованные слова, отмечается малое использование таких способов перевода, как транслитерация, перевод реалий и др.

Ключевые слова: якутский язык, тувинский язык, тюркский эпос, олонхо, русско-якутский перевод, перевод с языка оригинала, перевод эпосов, переводческая трансформация, приемы перевода.

Для цитирования: *Колесова М. Г., Иванова С. В.* «Кунан Хара» тыва баатырдыы эпоһын сахалыы тылбааһа = Перевод тувинского героического сказания «Хунан-Кара» на якутский язык // <https://doi.org/10.25587/ALTAISTICSVFU.2023.36.72.004>

КОЛЕСОВА Моника Гаврильевна – магистрант кафедры стилистики якутского языка и русско-якутского перевода, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова.

KOLESOVA Monica Gavrilevna – Master's student, Department of the Yakut language Stylistics and Russian-Yakut Translation, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University.

ИВАНОВА Саргылана Владимировна – к. филол. н., доцент кафедры стилистики якутского языка и русско-якутского перевода, Северо-Восточный федеральный университет имени М.К. Аммосова.

E-mail: svl.ivanova@s-vfu.ru

IVANOVA Sarhylyana Vladimirovna – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Stylistics of the Yakut Language and Russian-Yakut Translation, M.K. Ammosov North-Eastern Federal University.

M. G. Kolesova, S. V. Ivanova

Translation of the Tuva Heroic Legend “Khunan-Kara” in Yakut

M.K. Ammosov North-Eastern Federal University, Yakutsk, Russia

E-mail: svl.ivanova@s-vfu.ru

Abstract. The Tuvan heroic legend «Kunan Hara» was published in the book series «Epic Monuments of the Peoples of the World», founded in 2014 by the National Organizing Committee «Olonkho» in order to promote the dissemination of the epic heritage of the peoples of Russia through mutual translations of works between peoples – carriers of epic traditions. The publication presents the Tuvan text, the text of the translation from Tuvan into Russian and two versions of translations into the Yakut language, carried out by different translators. The relevance of the research topic is due to the growing interest in comparisons of originals and translations of epic works of the Turkic peoples. The article compares and compares the translations of the Tuvan epic «Kunan Hara» by A. Zhirkov from the original text in the Tuvan language and by A. Borisova from the text in Russian language into the Yakut language. The purpose of the article is to compare translations from the original language and through an intermediary language into the Yakut language. The research method was a comparative analysis of the original text and translations, in particular, an analysis of the content of translations in comparison with the content of the original. As a result of a comparative analysis of the contents of the original texts and translations, the presence of typological and genetic links between the Yakut olonkho and the Tuvan heroic legend was revealed. When translating from the original language into the Yakut language, the epic text is perceived as a truly Yakut epic: a clear rhythm is set, there are no borrowed words, there is little use of such translation methods as transliteration, translation of realities, etc.

Keywords: Yakut language, Tuvan language, Turkic epic, olonkho, Russian-Yakut translation, translation from the original language, translation of epics, translation transformation, translation techniques.

For citation: *Kolesova M. G., Ivanova S. V.* Translation of the Tuva Heroic Legend “Khunan-Kara” in Yakut // <https://doi.org/10.25587/ALTAISTICSVFU.2023.36.72.004>

Кириитэ

ЮНЕСКО тэрилтэ 2005 с. саха олонхотун киһи аймах тылынан уус-уран айымньыларын кылаан чыпчаалын ахсааныгар киллэрбитэ, Саха Өрөспүүбүлүкэтигэр олонхону харыстыырга уонна үйэтитэргэ тус сыаллаах судаарыстыбаннай бырагыраама ылыллыбыта. 2014 сыллаахха «Бичик» национальной кинигэ кыһатын иһинэн «Аан дойду норуоттарын эпическэй айымньылары» диэн түүр тыллаах омуктар бастын эпическэй айымньыларын хардарыта тылбаастаан тарҕатар сирэйэ олохтоммута, улахан кэскиллээх үлэ саҕаламмыта.

«Кунан Хара» тыва баатырдыы эпоһа 2022 сыллаахха кинигэ буолан тахсыбыта [1]. Манна мэнэ тойук тыва тылынан, А. Н. Жирков, А. А. Борисова сахалыы, А. В. Кудияров нууччалыы тылбаастара тангыллан киирбиттэрэ. А. Н. Жирков «Кунан Хара» эпическэй айымньыны М. Б. Кунгаа онорбут баллыр тылбааһыгар (подстрочнигар) олобуран уонна тывалыы, нууччалыы тылдыттары, этимологическай ыйымньыктары киэнник туһанан, тыва тылыттан тылбаастаабыта. Саха тылбаасчытара атын омук айымньыларын, ол иһигэр эпическэй айымньылары эмиэ, сүннүүнэн нууччалыы бэлэм суруллубуттан сахалыы тылбаастыыр эбит буоллахтарына, А. Н. Жирков атын омук айымньытын баллыр тылбаастан (подстрочнай суруйууттан) быһаччы саха тылыгар көһөрүүтэ сахалыы тылбаас устуоруйатыгар сэдэх, сонун көстүү. Иккис сахалыы тылбааһы А. В. Кудияров нууччалыы тылбааһыттан идэтийбит тылбаасчыт А. А. Борисова онорбута. Бу үлэбэ икки ураты суоллаах-иистээх тылбаасчыттар үлэлэрин тэннээн көрүөхпүт.

Тылбаас ньымаларын туттуу

Тылбаас – уустук айар үлэ. Тылбаас теориятыгар тылбаас таһымын, хаачыстыбатын, тэннээжин, дьүөрэтин туһунан боппуруос кизнник үөрэтиллэр. В. Н. Комиссаров этэринэн, тылбаасчыт сүрүн сорууга – айымньы ис хоһоонун төһө кыалларынан чопчу тизэрдии. Ол эрэри тыллар грамматической тутуллара, тылларын баайа атын-атын, онон үүт-маас түһэрэр уустук [2].

Грамматической солбук

Грамматической солбук диэн тылбааска сана чааһын эбэтэр этии чилиэнин атынынан солбуйуу, этии тутулун (синтаксической) уларытыы.

Көһөрүү (перестановка) – тылбааска тыл, тыл ситимин, холбуу этии чаастарын, этиилэр миэстэлэрин, бэрээдэктэрин көһөрүү [3, 159 с.].

Тылбаастыырга этии ис хоһоонун эрэ буолбакка, сиинтэксистии тутулун өйдүүххэ, билиэххэ наада. Тыва тылыттан нууччалыы тылбааска бу икки тыл тутула атын-атын буолан А. Кудияров этии тутулун уларытан, элбэх сиргэ субурбалар бэрээдэктэрин кэспит, ону субурбалар нүөмэрдэринэн бэлиэтээбит (1 табыл.). А. Борисова нуучча тылыттан быһа тылбаастаабыт буолан, үксүгэр субурбалар нууччалыы барыйаанна бэрээдэктэрин батыспыт. Оттон А. Жирков тылбааһыгар ол көспүт субурбалар, төрүт тизкискэ курдук тураллар.

1 табылыысса

А. В. Кудияров тылбааһыгар субурбалар кэһиллиилэрэ

Тывалыы	А. В. Кудияров тылбааһа
Чүс сес хуулгаазынны хуулгап турар	7. Была у него
Сай-Тоюң кадынныг-даа	6. [Супруга] Сай-Тоюн-ханша,
Чүмези иргин ийин.	5. Принимавшая сто восемь обликов.
Кара хөлдүң кыдыында оъттап турар,	16. Был у него
Алдан ийи	15. Конь Бора-Хол
10 Адыр мыйыстыг,	14. В шестьдесят саженей [длиной],
Он сес азыглыг,	9. С шестьюдесятью двумя
Үш куспак кудуруктут,	Отростками на рогах,
Үш илиг дүктүг,	С восемнадцатью клыками,
Алдан кулаш дурттут,	С хвостом в три обхвата,
Бора-Хөл аъттыг-даа	С шерстью в три пальца,
Чүмези иргин ийин.	8. Пасшийся около [озера] Бора-Хол.
Шил-Даг, Шилен-Даг чуртунда	17. В краю Шил-Дага, Шилен-Дага
Алажындан	20. Были у него деревья –
Ала-Яндан	18. Алоэ-сандал,
20. Ыяштыг-даа чүмези иргин ийин.	Пестрый сандал;
Алдын-Булак,	23. Были у него воды –
Мөңгүн-Булак	21. Золотого ручья,
Суглуг-даа чүмези иргин ийин.	Серебряного ручья;
Өвүрзүндө чинчеп хавырап	28. Были у него
Өлө-булалыг-даа,	25. [Кони] разных мастей,
Арызында чинчеп хавырап	24. Выпасаемые на южном склоне,
Арбын-түмөн алалыг-даа	27. И многие тысячи пегих [коней],
Чүмези иргин ийин.	26. Выпасаемых на северном склоне.
Хоюнуң кадарчызы –	31. Был у него
30. Хоюскан ашак деп	29. Пастух овец –
Кадарчылыг-даа чүмези иргин ийин.	30. Пастух по имени Хоюскан-старик;
Чылгызының хавырчызы –	35. Был у него
Хыртың-Шокар аскырлыг	32. Табунщик коней –
Аксагалдай Сайын-Куу хавырчылыг-даа	34. Белобородый Сайын-Куу-табунщик,
Чүмези иргин ийин [1, 15 с.].	33. Имеющий жеребца Хыртын-Шокара [1, 225–227 с.].

Көстөрүн курдук, субурбалар нүмөрдэрэ барыта уларыйбыттар, ол аата этии бэрээдэгэ барыта уларыйбыт (1 табыл.). Аны төрүт тизкини А. Жирков тылбааһын кытта тэннээн көрүөбүг (2-с табыл.).

2-с табылыысса

А. Н. Жирков тылбааһыгар субурбалар миэстэлэрэ уларыйбатах

Тывалыы	А. Жирков тылбааһа
Чүс сес хуулгаазынны хуулгап турар	Сүүс абыста уларыйар
Сай-Тоюң кадынныг-даа	Сай-Тойун диэн ойохтоох*,
Чүмези иргин ийин.	Ол оннук буолбут эбит.
Кара хөлдүң кыдыында оыттап турар,	Хара күөлгэ мэччийэр*,
Алдан ийи	Алта уон икки салаалаах
10 Адыр мыйыстыг,	10. Адыр лабаа муостардаах*,
Он сес азыглыг,	Уон абыс аһылаах,
Үш куспак кудуруктут,	Үс былас (суон) кутуруктаах,
Үш илиг дүктүг,	Үс илии (халын) түүлээх,
Алдан кулаш дурттут,	Алта уон былас усталаах
Бора-Хөл аыттыг-даа	15 Күөх-Көбүччөр диэн ааттаах*
Чүмези иргин ийин.	Көлүнэр аттаах эбит.
Шил-Даг, Шилен-Даг чуртунда	Хайаларын эниэтигэр
Алажындан	Аал алаһа дьылээх эбит*.
Ала-Яндан	Ытык сандал мастаах эбит*,
20. Ыяштыг-даа чүмези иргин ийин.	20 Бу дойдуга үүнэр эбит.
Алдын-Булак,	Үрүн көмүс үрүйэ,
Мөңгүн-Булак	Кыһыл көмүс үрүйэ
Суглуг-даа чүмези иргин ийин.	Ууларын иһэр эбит.
Өвүрүнде чиңнеп хавырап	Собуруу хайа эниэтигэр
Өлө-булалыг-даа,	25 Эгэлгэлээх эриэн өннөөх,
Арызында чиңнеп хавырап	Хоту хайа хоннобор
Арбын-түмөн алалыг-даа	Халыан үгүс ала, хара
Чүмези иргин ийин.	Сылгы үөрэ баайдаах эбит.
Хоюунуң кадарчызы –	Хой үөрүн харабыллыыр*
30. Хоюскан ашак деп	30 Хойусхан офонньор диэн*
Кадарчылыг-даа чүмези иргин ийин.	Харабыл киһилээх эбит*.
Чылгызының хавырчызы –	Сылгыларын маныйыһа
Хыртың-Шокар аскырлыг	Ала-Чуофур диэн аттаах*,
Аксагалдай Сайын-Куу хавырчылыг-даа	Кырыа манан бытыктаах
Чүмези иргин ийин [1, 15 с.]	35 Сайын-Куу диэн ааттаах эбит* [1, 87–88 с.].

Көстөрүн курдук, тывалыы тизкистэн биир да субурба миэстэтэ уларыйбатах, киһи аахтар ааҕа олоруон курдук сахалыы тутуллаах этиилэр тахсыбыттар. Маннык көстүү айымныы сабаланыабыттан бүтүөр диэри көстөр.

Сахалыы этиигэ кэпсиирэ этии кэннигэр чопчу миэстэлээх. Ол иһин кэпсиирэ бөлөбө – сиһилии арааһа эмиэ этии кэннин диэки турар. Оттон нуучча тылыгар кэпсиирэ этиигэ ханна баҕарар туруон сөп, сиһилии кэпсиирэни кытта сибээһэ наһаа ыкса буолбатах. Саха тылыгар быһаарар тыл быһаарыллар тылын, баһылатар тыл баһылыыр тылын иннигэр турар.

Солбук (замена) – үгүстүк туттуллар, элбэх көрүнгнээх тылбаас нымата. Тылбааска тыл халыыба, санга чааһа, этии чилиээнэрэ, этии ситимин тутула солбуллуохтарын сөп [4, 194 с.].

Холобур, А. Борисова *Были у него / Кони разных мастей, / Выпасаемые на южном склоне, / И многие тысячи пегих коней, выпасаемых на веверном склоне* [1, 226 с.] диэн этиилэри *Ангы дьүһүннээх, / Араас өгнөөх сылгылара / Собуруу эниэнэн мэччийэллэрэ, /*

Үтүмэн үгүс сылгылара / Хотугу эниэнэн мэччийэллэрэ [1, 370 с.] диэн тылбаастыыр. Манна *Выпасаемые* диэн быһаарыы мэччийэллэрэ диэн кэпсиирэ буолбут.

Оттон *Кто-то выиграть, а кто-то проиграть должен* [1, 226 с.] диэн этиини А. Борисова *Кыайыы да, кыайтарыы да баар эбээт* [1, 390 с.] диэн тылбаастыыр, этии чилиэннэрин солбук ньыматын туттан, кэпсиирэни туһаан онорор.

Чья же сторона сейчас верх берет? / Кто сильнее? [1, 265 с.] диэн ыйытыы этиини А. Борисова *Ким билигин кыайыылаах тахсар? / Ким хотор?* [1, 390 с.] сана чаастарын солбук ньыматын туттан, дабааһын ааты туохтуурунан солбуйан тылбаастыыр.

А. Жирков этии көрүнүн солбуйан тылбаастыыр, ыйытыы этиилэри сэһэн этии онорор: *К чему Далай-Байбын-хану / На старости лет / Прибавление в семье – / Мальчик-малыш / С поясницей, сотворенной из чугуна, / С грудью, сотворенной из стали? / Если он вырастет, / Разве даст нам обоим жителя / В этом мире? / Разве оставит нас / В этом мире?* [1, 235 с.] / *Далай-Байбын тойон хаанга / Кырдьар-сүтэр сааһыгар / Эрэгиччи тимир биллээх, / Эрэгиччи тимир түөстээх / Тимир оҕо төрөөтө. / Бу оҕо кэнэбэһин / Буутун этэ бустабына / Бу сиргэ батыа суоҕа, / Бу дойдуга биһигини / Батарара суох буолуо* [1, 97 с.].

Эбии (добавление) – ис хоһоону толорутук тиздээри эбэтэр тыллар грамматическай тутуллара ураты буолан тылбааска сорох түгэннэ эбиилэри киллэрэллэр [4, 166 с.] *Эбии* ньыматын икки тылбаасчыт хото тутталлар. А. Жирков тылбааһыгар субурҕалар бары биир тэн сүһүөхтээхтэр, ол халыбы тутуһаары табыгастаах тыллары эбэн биэрэр.

Оттон А. Борисова биир халыбы тутуспат, онон биир субурҕаны икки субурҕа онорбута үгүс. Холобур, *Сүртөн турар болу берген турун-ту. (испугался[всполошился])* [1, 16 с.] диэн субурҕаны тылбаасчыт эбии ньыматын туттан: *Куттаммыт-чаҕыйбыт / Кулахачыйа түспүт* диэн киһи хараҕар көстөн кэлэр гына ойуулаан тылбаастаабыт [1, 371 с.]. Ол эрэри манньк ньыманы туттуннаах, субурҕа ахсаанын кэһиллиитэ тахсар: *Тыыннаах хаалларыа дуо / Эн биһиккини? / Сүгүн олордугуо дуо / Эн биһиккини* [1, 375 с.]. *Бисижини-даа кайыын чурттадыр* [1, 20 с.]. Манна биир субурҕа оннугар кэккэлэтиинэн түөрт субурҕа оноһуллубут: *Буолар буоллун, / Туолар буоллун* [1, 376 с.], *Ким кингэниэ суоҕай, / Ким кыһырыа суоҕай* [1, 377 с.].

Вперед посмотрел [1, 267 с.] диэн ситими А. Борисова *Иннин көрбүтэ-истибитэ* [1, 391 с.] диэн тылбаастаан, *көрбүтэ* диэн туохтуурга ханыылаһар *истибитэ* диэн тылы эбэн биэрбит.

Көтүтүү (опущение) – эбии ньыматыгар утары ньыма. Үксүгэр тыллар уратыларыттан тахсар [4, 166 с.]. *Көтүтүү* ньыматын этии сүрүн ис хоһооно уларыйбат буоллабына тутуохха сөп. Холобур, *иргин ийин* диэн тыл ситимигэр *чүмези, орган, олурган* уо. д. а. тыл эбиллэн, *манньк курдук / вот так вот* диэн ис хоһооннонор. Маны үс тылбаасчыт үһүөн көтүппүттэр. Тизкискэ барыта 443 сиргэ бу тыл ситимэ көппүт.

Оттон *Пеленкой из восьмидесяти козых шкур / Крест-накрест себя обмотал* [1, 243 с.] диэн этиини А. Борисова *Аҕыс уон тириигэ / Суулана тиэтэйбит* [1, 379 с.] диэн тылбаастыыр. Манна *коза* диэн тыл саха тылыгар суох буолан, көтүтүү ньыматын туттубут. *Крест-накрест* диэн ситими эмиэ көтүппүт.

Куда ты едешь, сынок? / Откуда приехал, / С дорогом дальней, / С замыслом дальним, сынок? – / Спросил [человек] [1, 264 с.] диэн А. А. Борисова *Хантан иһэбиэн, / Ханна айаннаатыан, / Туох суоллаах-иистээх, / Туох соруктаах буолабыан? – / Диэбит* диэн тылбаастыыр. Манна икки сиргэ хоһоон сүһүөбүн тэннээри, тэтимин кэһимээри *сынок* диэн туһулуу тылы көтүппүт.

Араарыы (членение) – аатыттан да көстөрүн курдук, тылбааска биир этиини хас да этиигэ араарар ньыма [5, 163 с.]. *Холбооһун* (объединение) – холбооһун ньымата араарыы ньыматыгар утары – тылбааска икки-үс этиини холбоон биир этии оноруу [4, 163 с.].

Айымны сабаланытыгар А. Борисова икки судургу этиини холбоон биир этии онорор, көһөрүү, холбооһун ньымаларын туттар: *Шил Даг, Шилен Даг диэн / Хайалаах дойдуга / Сүүс абыста кубулуйа түһэр / Сай-Тоюн хотун дэнэр / Холоонноох хотуннаах / Далай-Байбын хаан ололбута* [1, 370 с.]. *Шил-Даг, Шилен-Дагны чурттап турар / Далай-Байбын хаан деп / Хаан турган иргин ийин. / Чүс сес хуулгаазынны хуулгап турар / Сай-Тоюн кадынныг-даа* [1, 15 с.] диэн тывалы тизкиһигэр Далай Байбын ололбутун, онтон салгыы кэргэннээбин, аттаабын туһунан суруллар. Тылбаасчыт аабааччы өйдүүрүгэр анаан сөптөөх этиини онорбут.

Лиэксикэли уларытыы

Л. С. Бархударов: “Уларыты (трансформация) биир көрүнгэ дэннэ көстөр, бэйэ-бэйэлэрин кытта дьүөрэлэллэр, силлиһэллэр, уустук «комплекснай» уларытыга кубулуйалар” [4, 191 с.].

Бытарыты (конкретизация) – киэн суолталаах тылы эбэтэр тыл ситимин тылбааска чопчу суолталаах тылынан эбэтэр тыл ситиминэн солбуйуу [3, 165 с.]. Оттон *бөдөҥсүтүү* (генерализация) – бытарыты ньыматыгар утары суолталаах ньыма – кыарабас, чопчу суолталаах тылы киэн, уопсай суолталаах тылынан солбуйуу [3, 165 с.].

Ижум-сладости [1, 235 с.] диэн ханы тыл нууччалы тылбааска *мясо-сало* диэн ханы тылы кытта кэккэлэлэр. Ол иһин тылбаасчыттар иккиэн үксүгэр *ас, ас бастына, ас бөбөтө, ас мааныта* диэн бөдөҥсүтэн тылбаастылар. *Фрукты-сладости* диэн паараласпыт тылы хас да сиргэ *минньигэс ас* диэн бөдөҥсүтэн тылбаастаабытара баар.

Нууччалы тылбааска *Черная птичка-чиж* [1, 245 с.] диэн баар, маны А. Борисова көннөрү *Хара чыгычаах* [1, 380 с.] диэн бөдөҥсүтэн тылбаастыыр.

И многие тысячи пегих коней [1, 226 с.] диэн субурба А. Н. Жирков тылбааһыгар *Эгэлгэ эриэн өннөөх* [1, 87 с.] диэн буолбут, *многие тысячи* оннугар *эгэлгэ*.

Мальчик-малыш / С поясницей, сотворенной из чугуна, / С грудью, сотворенной из стали? [1, 235 с.] диэн кэрчиккэ баар *чугуун, ыстаал* диэн тыллары тумнан, А. Н. Жирков бөдөҥсүтэн *тимир* диэн тылы туттар: *Эргиччи тимир биһлээх, / Эргиччи тимир түөстээх / Тимир оҕо төрөөтө* [3, 97 с.].

Быһааран биэрэр тылбаас (описательный перевод) – хайа эрэ өйдөбүлү быһааран биэрэр элбэх аналлаах уларытыы. Тылбаастанар тылга оннук өйдөбүл суох буоллабына туттуллар ньыма [3, 169 с.].

Быһааран тылбаас кээмэйэ араас буолар – кылгас, судургу быһаарыы эбэтэр уһун-киэн кэмэнтээрий; тылбааска этиигэ турар миэстэтэ эмиз араастаах – тизкис иһигэр, реалыны кытта сэргэстэһиннэри (маннык быһаарыы аабааччы болжототун аралдыппатынан үчүгэй) эбэтэр тизкис тас өттүгэр сизгэниигэ биитэр туспа тылдыт, кэмэнтээрий састаабыгар (маннык быһаарыы диригинэн, толорутунан үчүгэй). Бу кинигэ эбии матырыяаллаах – билим ыстатыйалара уонна “Бэлиэтэһиннэр” диэн ааттанан, тылдыттар кирибиттэр [1, 220–223; 437 с.].

Холобур, төрүт тизкискэ баар *дедир аастыг (со входом наобором)* [1, 15 с.] диэн ситими А. Борисова *Собуруу ааннаах* [1, 370 с.] диэн тылбаастаабыт уонна “Бэлиэтэһиннэргэ” быһааран биэрэр: *үгүс түүр-монгол омук дьизэлэрин аана илин дьэки буолар (былыргы түүрдэр курдук), монголларга уонна тываларга собуруу, сылаас тыал илгийэр сириҥ дьэки буолар. Шулбу диэн туспа-туора биис-уус буоларын быһыытынан, дьизэлэрин аана төттөрү, хоту тахсар, дьон киэһиттэн атын буолар* [1, 437 с.].

Судур диэн тылы А. Жирков тылбаас тизкис тас өттүгэр, “Бэлиэтэһиннэргэ” сахалыы суруллуутун сэргэ төрүт тылга суруллуутун биэрэр, реалы суолтатын, хантан кирибит өйдөбүл буоларын толору быһаарар: *Судур/Судурлуг – эпическэй айымньыга Будда*

үөрэбэ (буддизм) кириштин көстүүтэ. Судурлуг, сутра – санскрит. «ситим» диэн суол-талаах (Будда үөрэжин кылгас этишлэринэн суруйуу ситимэ, хомурунньуга) [1, 221 с.], оттон А. Борисова бу тылы тизкис иһигэр *судур кинигэ* диэн быһаарар [1, 370 с.]. Манна реалія транскрипцияланар (*судур*) уонна саха билингги тылыгар баар өйдөбүлүнэн (*кинигэ*) быһаарыллар. Быһааран тылбаас А. Жирков тылбааһыгар үгүстүк көстөр. “Бэлиэ-тээһиннэригэр” 50-ча тылы быһаарар.

Өскөтүн А. Борисова төрүт тизкискэ баар анал ааты хайдах баарынан, аат курдук уларыппакка тиздибит буоллабына, А. Жирков тылбаастаныан сөптөөх анал ааты барытын тылбаастаабыт. Ол курдук, *Узун-Назын дангына Уһун Куо* буолбут, *Арзылан-Кара ат Хайхай Хара ат* буолбут, оттон *Шил Даг, Шилен Даг Дьэнкир таастаах хайалар* диэн быһааран тылбаастаммыттар. Маннык тылбаастар бары «Бэлиэтээһиннэргэ» быһаарыллыбыттар.

Маарыннатан тылбааска (аналог) *Шыяан!* [1, 15 с.] диэн сана аллайыыны *Дьээ-эрэ!* [1, 87 с.] диэн А. Жирков тылбаастаабытын киллэриэххэ сөп. Айымньы сажаланыытыгар, түһүмэхтэр иннилэригэр этиллэр *шыяан* – тыва эпическэй айымньыларыгар, фольклор атын да көрүннэригэр туттуллар сана аллайыы, сэнээрийи. Саха олонхотугар, уус-уран айымньыларыгар *дьээ-эрэ, дьээ-онон, дьээ-бу* диэн тыллары тутталлар. Атын тыллар холбонуохтарын эмиэ сөп: *шыяан ам чүү боор – дьээ-эрэ, онон*. А. Жирков бу тылы маарыннатан тылбаас ньыматынан киллэрбит. А. Борисова сана аллайыы уратыл (реалія) буоларын быһыытынан бэйэтинэн хаалларбыт. Нууччалыы тылбааска эмиэ оннук сылдьар. *Шулбу* диэн реаліяны *илэ абааһы* [1, 88 с.] диэн тылбаастаабыт. Оттон А. Борисова тылбааһыгар *фрукты* диэн сахаҕа суох өйдөбүлү *отон* [1, 377 с.] диэн тылынан тиздибитэ эмиэ маарыннатан тылбаас буолар.

Оттон сана тылы айыы ньыматыгар хайа аһа [1, 105 с.] диэн *пища горы* [1, 244 с.], *танды чемижи* [1, 25 с.] диэни сүһэн ылыы түмүгэр тахсыбыт тыл ситимин ааттыахха сөп. Бу этии нууччалыы да, сахалыы да тылбааска тизкис тас өттүгэр быһаарылаах. Оттон А. Борисова бу өйдөбүлү *хайа үөрэ* [1, 379 с.] диэн тылбаастаабыт, таска быһаарыта суох, маарыннатан тылбаас ньыматын туттубут диэххэ сөп.

Уратыл (реалія) – төрүт өйдөбүлү, норуот уратытын көрдөрөр тылбаастыыр тылга суох тыл [4, 95 с.]. Ол аата омук ураты култууратын саха тылыгар тылбаастыырга, саха култууратыгар суох көстүүнү бэлиэтиир тыл буолар. Бу тизрмини С. Влахов уонна С. Флорин маннык быһаараллар: «...это слова (и словосочетания), называющие объекты, характерные для: жизни (быта, культуры, социального и исторического развития) одного народа и чуждые другому; будучи носителями национального и/или исторического колорита, они, как правило, не имеют точных соответствий (эквивалентов) в других языках, а, следовательно, не поддаются переводу «на общих основаниях», требуя особого подхода» [7, 47 с.].

Норуот ураты култууратын, көстүүтүн бэлиэтиир тыл тэннээх тылбааһа суох буолар. Дьинэр, итинник тылы тылбаастанар тизкиһи ааҕар киһи өйдүүрүн курдук тылбаастыахха сөп. Ол эрэри тэннээх тылбаас тахсара тылбаасчыт маастарыстыбаттан эрэ буолбакка, билиититтэн-көрүүттэн эмиэ быһаччы тутулуктаах.

А. А. Васильева суруйарынан, реаліяны наардааһын тылбаас түөрүйэтигэр улахан наадалаах. Биллэн турар, тыл-өс күннэтэ уларыта турар, араас норуот култуурата мэлдьи алтыһа турар. Онон тылы-өһү наардааһын сорох өттө олус туһалаах, оттон соробун көдүүһэ кыра буолуон сөп. Итини таһынан тылбааска алтыһар тыл бааратыгар бу икки норуот алтыһан кэлбит историята, олохун уопутун хардарыта атастаһар кыага эмиэ сабыдыаллыан сөп [6, 8 с.]

«Кунан Хара» тыва баатырдыы эпоһыгар баар уратыллары С. Влахов, С. Флорин бөлөхтөөһүннэригэр олобуран маннык наардаатыбыт:

– этнографической уратыллар: *аал, Ширэ Арага Идиш-биле, идик(и), Боорзак Шодак Дөр Бак Хевенек, Хөөмей, Ном, Судурлуг;*

– общественной-политической уратыллар: *бурган, хан, дангына, мангыз, шулбу, лама, шившикин;*

анал ааттар:

– антропонимнар: *Хунан-Кара, Далай-Байбын, Сай-Тоюн, Хоюскан, Сайын-Куу, Эки-Хөө, Амырга-Кара, Узун-Сарыг, Узун-Назын, Демир-Мөге, Мага-Хала, Көгел-Мөге;*

– топонимнар: *Шил-Даг, Шилен-Дагны, Кара хөлдүн, Бора хөлдүн, Ак-Ой, Ус далай, Арзылан-Ала-Тайга;*

– зоонимнар: *Арзылан-Кара, Хыртын-Шокар, Бора-Хөл Аранчул, Хыртын-Шокар.*

Манна эбии сана аллайы уратыллара диэн бөлөххө *курай, кулугур, шыян* киририэхтэрин сөп.

Норуот култууратын, сиэрин-туомун көрдөрөр уратыллары ордук А. Борисова хото туттар. А. Жирков сахалы тылбаастаныан сөп өттүн барытын быһааран, маарыннатан тылбаастыыр, бэлиэтээһиннэргэ быһаарар.

А. Жирков *Шил-Даг, Шилен-Дагны* диэн сир-дойду аатын маарыннатан *Дьэнкир таастаах хайалар* диэн тылбаастыыр. *Шил – таас: өстүөкүлэ, сүлүүдэ; даг – хайа* [1, 220 с.]. Дьэнкир, ыраас таас диэн суолтаба туттар. Атын тылбаасчыттар бэйэтинэн ыыталар.

А. Н. Жирков *“Сыйт-сыйт”* [1, 245 с.] диэн чыычаах санатын үтүктэр уратылы *“Чыпчырын”* [1, 106 с.] диэн сахалы тылбаастаабыт буоллабына, А. Борисова *“Чыып-чырып-чыып”* [1, 380 с.] диэн тылбаастаабыт, иккиэн сахатытан биэрбиттэр. Оттон А. В. Кудияров нууччалы тизискэ тыа тылыттан уларыппакка киллэрбит.

Курайлан диэн сана аллайы уратылын А. Жирков *“курай”* диэн *хаһытаатылар* диэн тылбаастыыр. Бэлиэтээһиннэргэ: *Курай – түүр, монгуол омук, ол иһигэр саха тылыгар эмиз туттуллар сана аллайы, үөрүү, өрөгөй, ардыгар алгыс бэлиэтэ (хакаастарга «хурай», алтаайдарга «куруй», сахаларга «уруй»)* [1, 223 с.] диэн быһаарар. Атын тылбаасчыттар бу тылы тумнубуттар.

Доржоону уларыты

Транслитерация – омук буукубатын бэйэ киэнинэн солбуйуу. 1. Омук тылын графической бэлиэтигэр, ол эбэтэр буукубалары биэриигэ олохуор тылбаас албаһа. 2. Биир алпаабыт тиһигинэн суруллубут тизкиһи (төрүт тизкиһи) атын алпаабыт (тылбаастыыр тыл алпаабытын) тиһигин ньымаларынан тизэрдии. 3. Атын омук тылын буукубаларын төрөөбүт тыл / бэйэ тылын / тылбаастыыр тыл алпаабытын көмөлөрүнэн биэрии. 4. Бу тылбаас албаһа маннык: омук тыла (слово) эбэтэр тизминэ тылбаастыыр тыл буукубатынан суруллан, сангарар нуорматынан санарыллан, лизксикэ састаабыгар киирэр. Тылбаасчыт бу ньыманан онорбут сана дьүөрэ тыллара (соответствие) тылбаастыыр тылга эбэтэр кини тизминин хайа эрэ тиһигэр букатыннаахтык киирэр түбэлтэлэрдээх. 5. Тылбаастанар тыл суруллубут киэбин кини санарыллар доржоонун учуоттаабакка эрэ тизэрдии [8, 64 с.].

А. Борисова анал ааттары тылбааһа, нууччалы тылбааска олохуорбут буолан, буукубанын көһөрүү, о. э. транслитерация ньыматынан тылбаастаммыт: *Далай-Байбын, Сай-Тоюн, Демир-Мөге, Кара-Көгел, Арзылан-Кара* уо. д. а.

Транскрипция – доржоонунан көһөрүү / санарылларынан суруйуу / сахатыты. 1. Доржоон бириинсиптиригэр олохуорбут тылбаас ньымата, ол эбэтэр атын омук тылын доржооннорун төрөөбүт тыл буукубатынан суруйуу. 2. Сурукка сана доржоонун (сегментная транскрипция) уонна интэнээссийэ биirimин (суперсегментная транскрипция) биир суолталаахтык бэлиэтиир ньыма. 3. Фонема суругунан болдьох бэлиэтин бөлөбө. 4. Доржоонунан

көһөрүүгэ / санарылларынан суруйууга анал бэлиэлэр. Соробор санарылларынан суруллубут тылы бэйэтин эмиэ “тыл транскрипцията” диэн ааттыыллар [8, 63-64 с.].

А. Жирков тыва тылыттан тылбаастаабыт буолан, саха тылыгар уонна тыва тылыгар баар *б, н, ө, ү* уонна *уһун аһаҕас* дорҕооннору сүтэрбэккэ, бэйэлэринэн хаалларбыт: *Далай Байбын, Эки Хөө*. Сахалыы сана дорҕоонугар көһөрүү (транскрипция) ньыматын туттар: *Сай-Тоюн – Сай Тойун, Хоюскан – Хойусхан, Көгөл-Моге – Көбөл Бөбө*.

Тылбааска тахсыбыт токурутуулар

А. Кудияров тыва баатырдыы эпоһын нууччалыы тылбаастыырыгар *алажындан* диэн тылы *алоз-санда*л диэн тылбаастаабыт. А. Борисова нууччалыы тизкистэн тылбаастаабыт буолан, эмиэ бу тылы *санда*л *алоз* диэн тылбаастыыр. Оттон А. Жирков манна икки суолта киирэ сылдыарын таба көрөн, *алажындан* диэн тылы *ала-яндан* диэн тылтан туспа чуум, *ураһа, алаһа* диэн суолтаҕа туттан, *Далай Байбын олорор дьытэ* диэн быһаарар. Уонна маннык быһааран суруйар: «Ала-Яндан – Азия собуруу өттүгэр үүнэр сандал мас, күндүтүн, атын мастартан ордуктаабын иһин үгүс омуктар итэбэллэригэр туттуллар, ытыктанар диэн быһаарар. Ала – эриэн, элбэх өгнөөх, дьэрэкээн; атын мастардааҕар ордук диэн суолтаҕа эмиэ туттуллуон сөп. Сорох чинчийээччилэр «Ала» диэни «улахан, баараҕай» диэн суолтатын ордороллор. Сандан – сандал. Ала-Яндан – А. В. Кудияров «пестрый сандал» (эриэн сандал) диэн тылбаастаабыта [9, с. 55]. Агар, агар сандан – ытык, ытык сандал. Анаа, анаа-сандан – ураты, ураты (үчүгэй) сандал мас [1, 220 с.].

Аны атын холобуру көрөбүт: *Хунан-Кара шагом подъехал / Подъехав же, у коновязи из чистого золота / С черного паршивого стригунка / Сойти не [смог]; / Как только подъехал, / Кто-то вдруг подошел, / Длинный повод его коня / Два-три раза вокруг шеи / Железного коня обмотал, / Мертвым узлом завязал* [1, 279 с.]. Бу кэрчиккэ А. Кудияров ким эрэ кэлэн Кунаан Хара атын баайбыт курдук өйдөөн суруйбут. Төрүт тизкиһи, баллыр тылбааһы көрдөххө атын: *Хунан-Кара чортпушаан келген туруп-тур. / Келгештиң, алдын чигжир баглаашка / өктөк кара богбазындан / дүжүп чадап туруп-тур. / Кылаштап келген ояарла / чеде хона берген. / Демир аъттың мойнунга / ийи-үш ораай каккаштың, / узун-дынын / өлүг доңнук-биле баглап каан* [1, 43 с.]. (*Хунан-Кара как ехал, тем же ходом подъехал. / Подъехав, из чистого золота у коновязи / со страдающего поносом-[плохонького] черного стригунка своего / слезть никак не мог-[долго слезал]. / [Спеишивиись] как пошел, тем же ходом / подошел [к железному коню]. / [Около ханской юрты] железного коня за шею / два-три раза обвив, / поводья / мертвым узлом привязал [к коновязи]*). Бу токурутууну А. Жирков эмиэ көннөрөн тылбаастыыр.

А. Борисова тылбааһыгар *Баар этилэр киниэхэ / Антаах-алыптаах / Үс күндү харысхал-мал* [1, 370 с.] диэн суруллар. Дьинэ *Үш хортан эртинени, / үш бак чаянны / көрүп оран* [1, 15 с.] (*три годных-[пригодных, полезных] драгоценности, / три плохих участи-[беды], видящие-[предсказывающие]*) диэн буолуохтаах. Ол аата бу судур кинигэ үс үтүнү, үс алдьархайы этэн биэрэрин туһунан этиллиэхтээх.

А. Борисова тылбааһыгар *Хотуммут Сай-Тоюн / Хат буолбута алта ый буолла, / Бларытыйар, мунатыйар!*” *дии тоһуйбуттара дьоно* [1, 372 с.] диэн эмиэ ис хоһоону токурутуу көстөр. Атын тизкистэргэ дьоно-сэргэтэ хотуннара ыарыттыбыта 6 ый буолбутун Далай Байбынҥа этэ тоһуйаллар, туга ыалдыбытын билбэт буолан ойууну, онтон ытык лааманы ыныраллар. Ытык лаама кэлэн бу ыарыы буолбатах, хотуннут хат буолбут диэн төлкө-түөрэх кэбиһэн барар.

Кара хөлдүн (Хара күөл) диэн анал аат нууччалыы тылбааска *Бора-Хол, Демир-Мөге (Тимир Бөбө) – Хан-Моге* буолан хаалбыт. Ону батыһа А. Борисова тылбааһыгар *Бора күөл, Хан-Моге* диэн. Тывалыы төрүт тизкискэ *Күөх Көбөччөр* мэччийэр күөлэ икки араастык

ааттанар: *Кара хөл, Бора хөл*. Ону А. Кудияров нууччалыы тылбаастырыгар *Бора хол* диэн тылбаастаабыт уонна төрүт тизкискэ араастаан ааттаммытын *Бора (серый) хол* диэн тылбаастаатым диэн быһаарар. А. Борисова тылбааһыгар нууччалыыттан *Бора күөл* диэн. А. Н. Жирков сахалыыга чугаһатан, бастакы барыйааны талан *Хара күөл* диэн тылбаастыыр.

Холобур, А. Борисова тылбааһыгар: *Кэлин Узун-Назын дангына, / Офонньору хаһан да өлбөт / Уон алталаах уолга кубулутан, / Эмэхсини хаһан да өлбөт / Уон биэстээх кыыска кубулутан, / Үйэлэр тухары эдэр хаалларбыта. / Кинилэргэ анаан, / Үрүң дьиэни туруортарбыта, / Кинилэргэ анаан / Сүөһүлэриттэн өлүүлээбитэ, / Баайыттан-дуолуттан бэрсибитэ, / Бэйэтин көрүүтүгэр киллэрбитэ* [1, 387 с.] “хаан” диэн тыл көтөн хаалбыт. Ол иһин Узун-Назын дангына дьиэ туттарбыт, сүөһү-ас, баай-дуол бэрсибит курдук ис хоһоонноммут.

А. Жирков уонна А. Борисова тылбаастарын тэнгээн көрүү

«Кунаҥ Хара» тыва баатырдыы эпоһын икки атын-атын сыаллаах-соруктаах, суоллаах-иистээх тылбаасчыттар сахалыы тылбаастаабыттар.

А. Жирков уу сахалыы өйдөөх-санаалаах, толкуйдаах, баай уонна уран тыллаах, тылы таба туттар, төрүт тизкиһи кылаанын кыларыппакка, кэрэ дьүһүйүүнү өгүн-талатын өлбөөдүппэккэ, күүһүн-уоһун мөлтөппөккө, дьүһүнүн-бодотун кубулуппакка сахатын тылынан толору бизэр тылбаасчыт быһыытынан биллэр. Кини араас жанрга үлэлээбит туспа суоллаах-иистээх тылбаасчыт. Ол курдук, аан бастаан Б. Лукин «Молодежь в осаде» диэн кинигэтигэр кирибит «Партизан Егоров» кэпсээнин тылбаастаан, 2000 сыллаахха Бартыһаан Дьөгүөрөп туһунан онорон таһаарбыт кинигэтигэр киллэрбитэ. 2015 сыллаахха аан дойдуга аатырбыт суруйааччы Ч. Айтматов «Пегий пес, бегущий краем моря» сэтһин тылбаастаабыта. 2017 сыллаахха А. Жирков салалтатынан кыргыыс омур хоһоонноро сахалыы тылбаастанан «Күн кууһар хайатыттан» хомуурунньукка тиһиллэн кирибиттэрэ. Манна А. Н. Жирков Чыныбай Турсунбеков үс хоһоонун тылбаастаабыта. 2021 сыллаахха А. Жирков туруорсуутунан, бэлэмнээһининэн Саха сиригэр В. М. Санги оһолорго аналлаах остуоруйалара уонна үһүээннэрэ сэттэ тылынан тахсыбыттара, ол иһигэр А. Н. Жирков бэйэтэ урукку өттүгэр саха аһааччытыгар биллибэтэх тоһус остуоруйаны сахалыы тылбаастаабыта.

А. Н. Жирков «Аан дойдуну эпическэй айымньылар» сизэрийэнэн тахсыбыт «Манаас», «Ураал Баатыр», «Маадай Хара» эпическэй айымньылар тылбаастарын иилээбитэ-саһалаабыта, эрдээксийлээбитэ. Ону таһынан бу эпостартан быһа тардылары бэйэтэ тылбаастаабыта «Мэнэ тойуктар» тылбаастарын хомуурунньугар кириэн 2022 сыллаахха кинигэ буолан тахсыбыта.

А. А. Борисова – анал үөрэхтээх идэтийбит тылбаасчыт. Кини айар суолун көрдөххө, тылбаастаабыт айымньылар араас: олонхо, остуоруйа, бөдөн классическай проза, оһо хоһооно-ырыата, лирическай хоһооннор, драматическай айымньылар. А. Борисова Платон Ойуунускай, Өксөкүлээх Өлөксөй, Суорун Омоллоон, Софрон Данилов, Николай Габышев, Сэмэн Тумат, Баһылай Харысхал, Наталья Харлампьева, Куорсуннаах уо. д. а. курдук суруйааччылары нууччалыы санардыбыт тылбаасчыт буолар.

А. А. Борисова тылбаастыыр сүрүн бириинсиптэринэн саха уонна нуучча тылын ойуулуур-дьүһүннүүр кыаһын бэрт мындырдык дьүөрэлээн, аһааччы ылынар кыаһын учуоттаан, төрүт айымньы баай ис хоһоонун, түгэх санаатын тизэрдэргэ дьулуһуу буолар. Кини тылбаастара саха култуурата, тылынан уус-уран айымньыта, литэрэтиирэтэ ханна да хатыламмат кэрэ уратылааһын көрдөрөр, норуот тыһын бизэр уратылаах айымньылар.

«Кунан Хара» тыва баатырдыы эпоһын А. Жирков тыва тылыттан быһаччы, А. Борисова нуучча тылын нөнгүө тылбаастаабыттар. Тылбаас стратегиятын талалларыгар бастаан сыалларын, рецепиеннарын быһаараллар.

А. Н. Жирков сахалыы тыллаах киэн арана ааҕааччыга, ол иһигэр билим үлэһиттэригэр, болкулуору, эпоһы чинчийээччилэргэ, норуот устуоруйатын, этнографиятын сэргээччилэргэ, тылын-өһүн үөрэтээччилэргэ анаан тылбаастаабыт. Кини тыва эпоһын диригинник чинчийэн хайдах баарынан сахалыы уус тылынан тиирдэр сыаллаах үлэлээбит. Хас биридди тылы сахатыппыт, тэннээх тылбаас, быһааран, маарыннатан тылбаас ньымаларын үгүстүк туттубут. Тизкис тас өттүгэр «Бэлиэтээһиннэри» онорбут, онно тыл төрдүн-төбөтүн (этимологиятын, устуоруйатын) киэнник быһаарбыт. Транскрипция ньыматын аҕыйахтык туттар, кирири тыл суоҕун кэриэтэ.

Оттон А. А. Борисова сахалыы тыллаах киэн арана ааҕааччыга анаан А. В. Кудияров нууччалыы онорбут тылбааһыгар саха тылынан тэннээх тылбаас онорор, ураты културуны билиһиннэрэр, эстиэтикэ өттүттэн дуоһуйууну биэрэр сыаллаах үлэлээбит. Кини тылбааһын ааҕа олорон атын омук эпоһын уус-уран тылбааһа буоларын таайабын. Ол курдук омук уратытын көрдөрөр тылы бэйэтинэн хаалларбыт, элбэх уратылы киллэрбит, анал ааттарга транслитерация ньымата туттубут.

Айымньы тутулун ылан көрөр эбит буоллаха, А. Жирков тыва тылыттан устуурока ахсаанын кэспэккэ тылбаастаабыт, кини тылбааһа эмиэ тыва тизкиһин курдук 5442 устуурокалаах. Устуурокалары миэстэлэрин аҕастаһыннарбыт сирдэрин нүөмэринэн бэлиэтээбит. А. Жирков тылбааһа олус чочуллубут, дорҕоон дьүөрэлэһиилээх барыта кэриэтэ 7-8 сүһүөхтээх устуурокалартан турар, онон чахчы даҕаны ат сүүрэн иһэрин курдук тэтимнээх.

Манна даҕатан эттэххэ, А. В. Кудияров тыва тылыттан нууччалыы тылбааһыгар устуурока ахсаанын тутуһар, нуучча тыла ураты сиинтэксистээх буолан, тизкискэ элбэх сиргэ устуурока миэстэтин аҕастаһыннарар. Ханна тугу уларыппытын устуурока нүөмэринэн бэлиэтээн иһэр.

А. Борисова тылбааһыгар устуурока нүөмэрэ ыйыллыбатах, тылбаас 5449 устууокаттан турар. Сорох сиргэ көбүрүтэ, сорох сиргэ эбии баар. Холобур: *Три чудотворные драгоценности* диэн *Аптаах-алыптаах /Үс күндү харысхал мал* [1, 372 с.]. Бу кэрчиккэ биир устууоканы икки устууоканан биэри түүмүгэр устуурока кэһилиитэ тахсыбыт.

Субурҕаа сүһүөх ахсаанын тывалар мэнэ тойуктарыгар тутуспаттар эбит, тизкис тэтимэ уларыа сылдьар. Ону батыһан А. В. Кудияров, А. А. Борисова тутуспатахтар. Субурҕалар 2-ттэн саҕалаан 13-кэ диэри сүһүөхтээхтэр.

Поэтической уратылары ылан көрөр буоллаха, А. Борисова нууччалыы тизкиһи батыһа төттөрү бэрээдэк (инверсия) ньыматын хото туттубут: *Баара киниэхэ / Хой маньыһыта / Хоюскан кырдыаҕас, / Баара киниэхэ / Сыгы маньыһыта / Хыртын-Шокар аттаах / Үрүн бытык Сайын-Куу сыгыһыт* [1, 370 с.].

Бу кэрчиги А. Жирков манньык тылбаастаабыт: *Хой үөрүн маньыһыта / Хойусхан диэн оҕонньор / Харабыла буолбут эбит. / Сыгыларын маньыһыта / Ала Чуоҕур диэн аттаах, / Кырыа манан бытыктаах / Сайын-Куу диэн ааттаах эбит* [1, 87 с.]. Бу курдук тыва тылыттан устуурока бэрээдэгин кэспэккэ тылбаастаахха, сахалыы этии олохсуйбут үөрүйэҕинэн кэпсириэтэ кэннигэр турар. Манньык холобур тизкискэ элбэх.

А. Кудияров нуучча тылын этиитин бэрээдэгэр олобуран, «*Были у него...*» диэн ситимтэн саҕалаан салгыы туох баарын ааттаталыыр. А. Жирков ону ылыммат, тывалыы тизкиһи батыһар, саха тылыгар тизкискэ кэпсиэрэ кэннигэр турарын быһыытынан, манньык тылбаастыыр: *Собуруу хайа тэллэбэр / Эгэлэ эриэн өгнөөх, / Хоту хайа хонноҕор / Халыан*

үгүс ала, хара / Сылгы үөрэ баайдаах эбит [1, 87 с.]. Манна А. Н. Жирков кэккэлэтии ньыматын туттубут холобурун көрөбүт.

Оттон А. Борисова нууччалыы тизкини үүт-маас батыспакка бэйэтин суолун солуур: *Ангы дьүһүннээх, / Араас өгнөөх сылгылара / Собуруу эниэнэн мэччийэллэрэ, / Үтүмэн үгүс сылгылара / Хотугу эниэнэн мэччийэллэрэ* [1, 370 с.]. Бааллара диэн тыл оннугар мэччийэллэрэ диэн кэпсиирэни туттар, этии кэннигэр илдээр.

Икки тылбаасчыт саха олонхото, төрүт ырыата-хоһооно хайдах үөскүүрүн билэр буоланнар, тылбаастара доржоону дьүөрэлээһингэ, кэккэлэтэн этиигэ олобурулар, төрүт ньыманан таныллаллар.

А. Жирков сорох түгэнгэ хайдах баарынан буолбакка, сахабыт баай-талым тылын оонньотон, уустаан-ураннаан тылбаастыр. Холобур: *Землю, что не увидел отец, / Сын (должен) увидет, отец! / Землю, что не увидела мать, / Дочь должна увидет, отец! / Землю, что не увидела кобылица, / Жеребенок должен увидет, отец!* диэн кэрчиги *Абата көрбөтөбүн / Уола булан көрүүхтээх / Ийэтэ билбэтэбин / Кини кыһа билиэхтээх, / Биз тийибэтэх сиригэр / Күлунчуга тийиэхтээх* диэн тылбаастыр. Көстөрүн курдук, *увидет* диэн тылы А. Н. Жирков үс араас туохтуурунан тылбаастыр.

Баатырдыы эпоска олохсуйбут олуктар баар буолаллар – аан дойду, бухатыыр, бухатыыр атын уо. д. а. ойуулааһыннара, бухатыырдар охсуһууларын, ат айанын ойуулааһыннара, ону сэргэ уларыйбат эппитэттэр, кэм-кэрдии, кизили-киеп уо. д. а. халыыптара. Манньык олуктар эпос аайы маарыннаһар буолаллар эрэри, омок уратыга чабылхайдык көстөр сирэ – бу. Ол иһин, төһө даҕаны маарыннаспыттарын иһин, тылбаастыырга сана олуктары үөскэтэр наадалаах. Сүһэн ылыы ньымата манньык түгэнгэ тыл, култуура уратытын харыстыыр суол быһыытынан көстөр. Түүр-монгуол эпоһыгар уларыйбат олуктар үөскүүр, таныллар ньымалара биир – кэккэлэтэн этии. Кэккэлэтэн этии доржоон дьүөрэлэһиитигэр олобурулар, түүр-монгуол норуоттарын ырыатын-хоһоонун уопсай эстэтиктэтэ буолар. Ол иһин тылбаастыырга бэйэтэ бэйэтинэн тахсар курдук. Холобур:

Сахалыы чопчу дьүөрэлээх этии: *Мальчик-малыш / С неочистившимся пушком на голове, / С неокрепшими мышцами голени* [1, 243 с.] диэн этиини А. Жирков *Дьулайа куура илик, Буутун этэ буһа илик / Уу ньуулдаһай оҕо* [1, 104 с.], оттон А. Борисова *Ньаассын баттаҕа түһэ илик, / Холун этэ хойдо илик / Уол оҕо барахсан...* [1, 379 с.] диэн тылбаастыыллар.

Зиму по инею, / Лето по росе / Малыш узнавал [1, 252 с.] диэн этиини А. Жирков *Кырыа кыһын кэлэн ааспыт, / Куйаас сайын буолан ааспыт* [1, 114 с.] диэн тылбаастаабыт буоллаҕына, А. Борисова *Кыһыны кырыанан, / Сайыны сиигинэн эрэ / Оҕо билэр буолбут...* [1, 384 с.] диэн суруйар.

Сахалыы буолбатаҕа өйдөнөр эрэри, сахалыы өйдөбүлгэ бэрт чугас манньык этиини: *Предел-конец / Не прерывавшихся три срока / Тридцати тысяч грозных сражений, Подобных числом шерсти на трех собаках. / Это были летучие искры / Не заканчивавшихся в девять сроков Грозных сражений у моря Ус, / Подобных числом шерсти на девяти собаках...* [1, 249 с.] А. Жирков: *Ус үйэҕэ тохтооботох / Ус ыт түүтүн саҕа үгүс / Хааннаах хабыр хапсыһыы / Ханна илик буоллаҕа, / Тобус үйэ тухары / Тобус ыт түүтүн саҕа үгүс / Добун дуолан охсуһуу / Суоһа кэлэр буоллаҕа* [1, 111 с.] диэн тылбаастыр. Оттон А. Борисова: *Ус ыт түүтүн ахсааныны үгүс, / Ус үйэ былаһыны уһун / Отут тыһыынчата оргуйбут охсуһуу / Оһоро-тохтуура дьэ үүммүтэ. / Ол этилэр Ус байбал кытыытыгар / Тобус ыт түүтүн ахсааныны элбэх, тобус болдьох былаһыны өр / Суостаах киирси-кыргыһы / Көтүппүт кыымнара* [1, 262 с.] диэн тылбаастыр.

Атын айылжаа, атын култуураа үөскээбитэ ала-чуо биллэр этиини: *В далекой земле, / Какую и предкам отцам / Вспоминать – и не вспомнить, / Куда холощенный верблюд / Пойдет – не дойдет, / Докуда и булатно-стальные копыта Аранчулы не выдержат – / Расплавятся, либо сотрут-ся-износятся* [1, 249 с.]. А. Н. Жирков: *Айаннаах ааттаах тэбиэн / Айаннаан кыайан тийибэт, / Өбүгэбит даҕаны / Өйө кыайбат ыраах сиргэ, / Ааттаах Аран Чула ат / Аалы тимир туйаҕа / Этигэр диэри элэйэр – онук ыраах дойдуга...* [1, 110 с.], А. А. Борисова: *Аатырар аранчул ат да тийибэт – / Ыстаал тимир туйахтара элэйэр, / Аттаммыт тэбиэн да тийибэт – / Ырар, сэниэтэ эстэр, / Өбүгэ да өйдөөн бизэбэт / Ус муора кытытыгар сытар / Уһук, кый ыраах дойдуга...* [1, 382 с.] диэн тылбаастыылар.

Түмүк

«Кунан Хара» тыва баатырды эпоһын А. Жирков тыва тылыттан быһаччы, А. Борисова нуучча тылын нөнүө тылбаастаабыттар. Икки тылбааһы тэннээн көрөн баран тывалыы этии сахалыы этиигэ маарынныыр тутуллаах эбит диэн түмүк тахсар. Төрүт тизкиһи атын тылбаас (текст-посредник) көмөгүнэн тылбаастырга этии тутула уларыыр, токурутуулар тахсаллар. Онон тылбаасчыт төрүт тизкискэ сигэнэн, тылдыттары, атын литэрэтиирэни хасыһан үлэлээтэбинэ, тылбаас таһыма үрдүүр.

А. Борисова тизкиһэ атын омук эпоһын тылбааһа буолара тута харахха бырабыллар. Ол курдук, төрүт өйдөбүлү, норуот уратытын көрдөрөр уратыл үгүстүк туттуллубут. А. Жирков тылбааһа саха олонхотун курдук тэтимнээх, дорҕоон дьүөрэлэһиилээх 7-8 сүһүөхтээх субурҕалартан турар, олус чочуллубут, харахха тута бырабыллар поэтической куормалаах, уратыл барыта кэриэтэ сахатытыллыбыт, биир да кирири тыл суоҕун тэнэ. Онон ааҕааччы төрүт саха айымньытын курдук ылынар.

Эпос, болкулуор тылбааһын уус-уран уонна академической диэн көрүннэ араарынан наардыыр буоллаахха, А. Борисова тылбааһын нууччалыы тизкис тэннээх уус-уран тылбааһа, оттон А. Жирков тылбааһын тывалыы төрүт тизкис академической (научной) хабааннаах уус-уран тылбаас диэн түмүккэ кэлиэххэ сөп.

Литература

1. Кунан Хара = Хунан-Кара : тыва баатырды эпоһа / Хомуйан онордо А. Н. Жирков. – Дьокуускай : Айар, 2022. – 464 с.
2. Комиссаров, В. Н. Современное переводоведение / В. Н. Комиссаров. – Москва : ЭТС, 2002. – 158 с.
3. Алексеева, И. С. Введение в переводоведение: Учебное пособие для студентов филологических и лингвистических факультетов высших учебных заведений / И. С. Алексеева. – Санкт-Петербург : Филологический факультет СПбГУ ; Москва : Академия, 2004. – 352 с.
4. Бархударов, Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л. С. Бархударов. – Москва : Международные отношения, 1975. – 240 с.
5. Рецкер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – Москва : Р. Валент, 2007.
6. Васильева, А. А. Сахалыы-нууччалыы тылбаас: лиэкскисэ, кырамаатыка : устудьуон үөрэнэр кинигэтэ / А. А. Васильева. – Дьокуускай : Алаас, 2018. – 96 с.
7. Влахов, С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин ; под редакцией Вл. Россельса. – Москва : Международные отношения, 1980.
8. Васильева А. А. Тылбаас үөрэҕин сахалыы тизминэ : устудьуонна көмө кинигэ / А. А. Васильева, С. А. Васильева. – Дьокуускай : Алаас, 2019. – 92 с.
9. Тувинские героические сказания / составитель С. М. Орус-оол. – Новосибирск : Наука. Сибирское предприятие РАН, 1997. – 584 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока; Т. 12).

References

1. Kunan Hara = Hunan-Kara : tyva baatyrdyy epoha / Homujan onordo A. N. ZHirkov. – D’okuuskaj : Ajar, 2022. – 464 s.
2. Komissarov, V. N. Sovremennoe perevodovedenie / V. N. Komissarov. – Moskva : ETS, 2002. – 158 s.
3. Alekseeva, I. S. Vedenie v perevodovedenie: Uchebnoe posobie dlya studentov filologicheskikh i lingvisticheskikh fakul’tetov vysshikh uchebnykh zavedenij / I. S. Alekseeva. – Sankt-Peterburg : Filologicheskij fakul’tet SPbGU ; Moskva : Akademiya, 2004. – 352 s.
4. Barhudarov, L. S. YAzyk i perevod (Voprosy obshchej i chastnoj teorii perevoda) / L. S. Barhudarov. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1975. – 240 s.
5. Recker, YA. I. Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika / YA. I. Recker. – Moskva : R. Valent, 2007.
6. Vasil’eva, A. A. Sahalyy-nuuchchalyy tylbaas: lieksike, kyramaatyka : ustud’uon yorener kinigete / A. A. Vasil’eva. – D’okuuskaj : Alaas, 2018. – 96 s.
7. Vlahov, S. Neperevodimoe v perevode / S. Vlahov, S. Florin ; pod redakciej Vl. Rossel’sa. – Moskva : Mezhdunarodnye otnosheniya, 1980.
8. Vasil’eva A. A. Tylbaas yoregin sahalyy tiermine : ustud’uonra kome kinige / A. A. Vasil’eva, S. A. Vasil’eva. – D’okuuskaj : Alaas, 2019. – 92 s.
9. Tuvinskie geroicheskie skazaniya / sostavitel’ S. M. Orus-ool. – Novosibirsk : Nauka. Sibirskoe predpriyatie RAN, 1997. – 584 s. (Pamyatniki fol’klora narodov Sibiri i Dal’nego Vostoka; T. 12).

